

Doen geloven?

Vroegmoderne katholieke catechese tussen pedagogische overmoed en pastoraal pessimisme¹

EDDY PUT

Doen geloven: dat is – kernachtig uitgedrukt – het onderwijsprogramma van de (katholieke) reformatie. Met een voordien zelden geziene hardnekkigheid heeft de katholieke kerk in het spoor van de reformatie dat project van geloofsoverdracht door catechese in de zestiende en zeventiende eeuw vorm gegeven. Voortaan moesten en zouden ook gewone gelovigen de elementaire geloofswaarheden kennen om hun zielenheil veilig te stellen. Het arsenaal aan middelen, mensen, boeken, instellingen, dat daarvoor werd ingezet, getuigt van een groot, soms wat naïef geloof in de maakbaarheid van de gelovige mens. De vormentaal van die katholieke catechese is geleidelijk aan gegroeid in de tweede helft van de zestiende eeuw. Zijn in de eerste decennia de organisatievormen nog onduidelijk en kunnen er achter eenzelfde term verschillende realiteiten schuilgaan, dan wordt die klassieke vorm tegen het midden van de zeventiende eeuw uitgekristalliseerd. De *grammar of schooling* die op deze manier ontstond, is in grote lijnen tot diep in de twintigste eeuw blijven bestaan.²

Er is al veel en grondig historisch werk verricht op dit terrein; handboeken zijn gedetailleerd beschreven en gerepertorieerd.³ De vraag naar de impact van dit godsdienstonderwijs is veel minder uitdrukkelijk gesteld. Hoe kreeg geloofsoverdracht vorm? Is de term op zich overigens geen anachronisme? En vooral: geloofden de betrokkenen zelf in de haalbaarheid ervan? Vooral de jezuïeten gingen er in hun onstuitbare dadendrang van uit dat geloofsopvoeding van de man in de straat een haalbare kaart was. Bij andere geestelijken is dan weer een vorm van pastoraal pessimisme te beluisteren, dat grote vragen stelde bij dat – als veel te ambitieus ervaren – catechisatieproject.

De invoering van systematisch godsdienstonderwijs

De vormgeving en de impact van geloofsonderwijs in de middeleeuwen is moeilijk in te schatten. Tijdens de vieringen werd er wellicht, zowel voor volwassenen als voor kinderen, occasioneel uitleg verschaft. Het idee van apart godsdienstonderwijs voor

¹ Dit artikel bouwt verder op mijn vroegere bijdrage ‘Geloofsoverdracht en kerkelijke politiek: catechese in de Mechelse kerkprovincie (16de-18de eeuw)’, in: L.C. Groenendijk, J.C. Sturm, ed., *Leren geloven in de Lage Landen. Facetten van de geschiedenis van de religieuze opvoeding* (Amsterdam, 1993) 9-32. Met dank aan prof. em. Michel Cloet voor de commentaar op een vroegere versie.

² De term is van Larry Cuban en David Tyack, die hiermee verwijzen naar de institutionele inbedding van het onderwijs in de lange duur.

³ Zie bijvoorbeeld E. Frutsaert, *De R.-K. catechisatie in Vlaamsch België vanaf het concilie van Trente*, I, *Het leerboek of de catechismus, een geschiedkundige proef* (Leuven, 1934); W. Heijting, *De catechismi en confessies in de Nederlandse Reformatie tot 1585* (2 dln.; Nieuwkoop, 1989) en A. Monaque, ed., *Catéchismes diocésains de la France d’Ancien Régime conservés dans les bibliothèques françaises* (Parijs, 2001).

kinderen werd door iemand als Gerson verdedigd en vond ook in de kringen van de Moderne Devotie navolging. Maar het idee dat in één enkel, compact boek alle kennis wordt samengebracht die nodig is om christelijk te leven, is zestiende-eeuws. Luther zelf, geschokt als hij was door het gebrek aan geloofskennis bij de gewone man, schreef in 1529 twee handboeken voor geloofsonderricht, die een grote verspreiding kenden. Andere hervormers zoals Calvin en Melancton volgden in zijn voetspoor. De spanning tussen geleerde handboeken zoals de Heidelbergse catechismus (1563) en meer op kinderen afgestemde publicaties is ook in de katholieke boekproductie terug te vinden.⁴

In 1563 verplichtte het concilie van Trente de pastoors om op zon- en feestdagen godsdienstonderwijs te geven, in eerste instantie als toelichting bij de sacramenten die ze toedienden. Dat was niet minder dan een copernicaanse omwenteling. Vroeger hadden geestelijken ook al geloofsonderricht verzorgd,⁵ maar voortaan maakte het deel uit van de kerntaken van de katholieke clerus en dat was nieuw. De implementatie van deze richtlijn zou in de Zuidelijke Nederlanden decennia in beslag nemen. Toen tijdens het twaalfjarig bestand de katholieke hervorming in een stroomversnelling kwam, werden in de steden zondagsscholen opgericht voor de vele kinderen die tijdens de week niet naar school gingen. Die kregen daar een dagvullend programma, met naast catechese en een misviering, ook wat bescheiden leesonderricht. Het zijn vooral de door de Milanese aartsbisschop Carolus Borromeus georganiseerde zondagsscholen die de concrete organisatie ervan geïnspireerd hebben. In de Zuidelijke Nederlanden moet de vroegste ontwikkeling in Bergen, Rijsel en Antwerpen worden gesitueerd.⁶

De invoering van godsdienstonderwijs in de plattelandsparochies was een werk van lange adem. Daar had de catechese aanvankelijk plaats tijdens de zondagsmis. De pastoors lieten de kinderen op de catechismusvragen antwoorden. Geleidelijk verschoof de aandacht dermate naar de jeugd, dat de onderrichting op vele plaatsen een apart gebeuren werd. Op zaterdag of zondag werden de kinderen, vaak onder toezicht van de plaatselijke schoolmeester, op een vast uur samengeroepen in de kerk, waar de pastoor of de onderpastoor onderrichting gaf.

In het bisdom Gent is de strikte verplichting van afzonderlijk catechismusonderricht voor kinderen voor het eerst geformuleerd in 1625.⁷ Ook in het bisdom Brugge duurde het een hele tijd vooraleer de richtlijnen geïmplementeerd werden. In een

⁴ R. Dekker, *Het verlangen naar opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam, 2006) ondermeer 58-61.

⁵ Zie: *Faire croire, Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux: du XIIe au XVIe siècle* (Rome, 1981).

⁶ Zie A. Lotin, 'Contre-Réforme et instruction des pauvres. Le rôle des écoles dominicales vu à travers les initiatives hainuyères et lilloises', in: J.M. Cauchies, J.M. Duvosquel, ed., *Recueil d'études d'histoire hainuyère*, II (Bergen, 1983) 195-206 en O. Henrivaux, 'Les écoles dominicales de Mons et de Valenciennes et les premiers catéchismes du diocèse de Cambrai', in: M. Cloet, F. Daelemans, ed., *Godsdienst, mentaliteit en dagelijks leven. Religieuze geschiedenis in België sinds 1970* (Brussel, 1988) 129-145; A. Thijs, 'De Contrareformatie en het economisch transformatieproces te Antwerpen na 1585', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LXX (1987) 97-124 en E. Put, B. Pauwels, 'Het fundament van eene welgeregelde republiek'. De Antwerpse zondagsscholen in de 17de eeuw', *De zeventiende eeuw*, V (1989) 11-20.

⁷ M. Cloet, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700* (Leuven, 1968) 394.

gedetailleerd reglement over de taakverdeling tussen pastoor en onderpastoor in Pittem (1614) werd nog met geen woord over de catechismus gerept. Pas in 1640 verschenen er uitgebreide bisschoppelijke richtlijnen, waarin aangedrongen werd op catechismusles ‘inzulcker voeghe als die in de steden pleegh[t] gheleert te worden.’⁸ Algemeen wordt aangenomen dat rond 1650 het catechismusonderwijs als organisatievorm algemeen ingeburgerd was op het Zuidnederlandse platteland. Het werd een vast wekelijks ritueel, doorgaans enkel onderbroken tijdens de oogstmaanden. Wanneer naar het einde van de zeventiende eeuw de eerste catechismusmoppen – anekdotes of grappen waarin de catechismusles centraal staat – opduiken,⁹ is dat misschien nog wel het beste bewijs voor de consolidatie van deze instelling.

‘Gespecialiseerd’ kerkelijk personeel

Dat dit geloofsonderricht een grote nieuwigheid was, blijkt uit de negatieve reacties van vele oudere pastoors, die niet in een seminarie waren opgeleid en die het behoorlijk moeilijk hadden met hun nieuwe opdracht. Tot dan toe had hun taak grotendeels bestaan uit het toedienen van de sacramenten. Nu leek het ineens alsof het geloofsonderricht, de uitleg over die sacramenten – in de vorm van catechese en predikatie – hun *core business* vormde. Een combinatie van onwil en onkunde maakte dat in vele parochies de invoering van catechismusonderwijs niet van een leien dakje liep.¹⁰ In 1570 werd een kapelaan uit Wetteren door een kerkelijke rechtbank veroordeeld omdat hij de kinderen in de kerk had laten spelen in plaats van catechismusles te geven.¹¹ De Synode van Doornik vroeg in 1600 de pastoors die onbekwaam waren om de catechismus uit te leggen, om de tekst ten minste voor te lezen.¹² Het is tekenend voor de moeizame start.

De jezuïeten waren door hun degelijke intellectuele opleiding en door praktijkstages wel voorbereid op dit soort werk. Vooral in de steden, maar ook op het omliggende platteland trokken zij de organisatie van het godsdienstonderwijs uitdrukkelijk naar zich toe. Toen ze in 1640, naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van de orde, een triomfantelijke balans opmaakten van hun werk, gaf hun pastorale boekhouding niets dan ruime winstmarges te zien: in de ‘Nederduitse’ provincie alleen al werd wekelijks godsdienstondericht verzorgd op 200 plaatsen, wat neerkwam op 10.745 lessen per jaar met 32.508 trouwe leerlingen:¹³ een ronkend zegebulletin, dat weinig ruimte liet voor nuance of kritiek.

⁸ M. Therry, *De dekenij Roeselare (1609-1649). Bijdrage tot de studie van de katholieke hervorming in het bisdom Brugge* (Leuven, 1983) 181-189.

⁹ Zie J. Verberckmoes, ‘De catechismusmop tijdens de katholieke hervorming’, in: E. Put, M.J. Marinus, H. Storme, *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michel Cloet* (Leuven, 1996) 189-201.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld Cloet, *Het kerkelijk leven*, 406 en Th.B.W. Kok, *Dekenaat in de steigers. Kerkelijk opbouwwerk in het Gentse dekenaat Hulst, 1596-1648* (Tilburg, 1971) 406-407; L. Braeken, *De dekenij Herentals (1603-1669). Bijdrage tot de studie van het godsdienstig leven in het bisdom Antwerpen* (Leuven, 1982) 155-158.

¹¹ J. De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, II (Tiel, 1972) 601.

¹² O. Henrivaux, ‘Méthodes catéchistiques aux XVIIe-XVIIIe siècles dans les diocèses de Cambrai, Namur, Tournai et Liège’, *Lumen vitae*, XXXVI (1981) 64.

De seculiere clerus had, vooral in de grote steden, vaak met lede ogen moeten toezien hoe de jezuïeten stormenderhand hun pastoraal werkterrein veroverden. Blijkbaar waren vele diocesane priesters niet of nauwelijks voorbereid op deze nieuwe opdracht. Pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw trad een nieuwe garde, beter opgeleide seculiere geestelijken aan, die het aan de jezuïeten afgestane werkterrein opnieuw opeiste.

De rol van de leken in het godsdienstonderwijs was over het algemeen gering.¹⁴ De meeste pastoors vonden het blijkbaar raadzaam dat de schoolmeesters zich beperkten tot wat onschuldig repetitiewerk en tot de ordehandhaving tijdens de zaterdagse of zondagse catechese, waar de eigenlijke lering door de parochiegeestelijkheid verzorgd werd. De medewerking van de schoolmeesters was overigens niet vanzelfsprekend. In Brussel werden ze in 1605 pas bereid gevonden om hun leerlingen in een groep naar de onderrichtingen te brengen, nadat hun compensatie in de vorm van vrijstelling van stadswachten beloofd was, een niet te versmaden ‘extralegaal voordeel.’ Ook dat is een indicatie voor de maatschappelijke impact van één en ander.

Het katholieke gezin tenslotte speelde slechts een bescheiden rol als kanaal van geloofsoverdracht. De ouders werden verondersteld te herhalen wat in de kerk aangeleerd was, moesten het goede voorbeeld geven aan hun kinderen door te bidden voor en na het eten, kruisbeelden te groeten, enz... In het proces van geloofsoverdracht was voor hen zeker geen belangrijke rol weggelegd zoals bijvoorbeeld in de lutheraanse wereld.¹⁵ Leken kregen wel een rol toebedeeld in de Broederschappen van de Christelijke Lering, die vooral in de steden actief waren als een soort patronagecomité dat de zondagsscholen en de catechismuslessen bezocht en dat aan *fund-raising* deed, zoals het de gegoede burgerij paste.¹⁶

*Een gestandaardiseerd handboek?*¹⁷

Wat voor de formule geldt, geldt ook voor het handboek: het zoeken naar de juiste *format* duurde een tijdje. Een uniform handboek, in vraag- en antwoordvorm, maakte uiteraard ook deel uit van de katholieke *grammar of schooling*. Trente zelf is er, op een later opgestelde handleiding voor pastoors na (de *Catechismus Romanus*),¹⁸ niet toe gekomen om zelf een soort ‘wereldcatechismus’ uit te vaardigen. Wel werd er in de meeste kerkprovincies werk gemaakt van de redactie van een leerboek, dat aan het hele bisdom werd opgelegd.

In de Nederlanden waren er sinds de zestiende eeuw verschillende titels in omloop, waaronder de erg populaire handboekjes van Petrus Canisius.¹⁹ Filips II ondernam op een bepaald ogenblik zelfs een poging om één ervan verplicht te stellen in alle scholen.

¹³ A. Poncelet, *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas. Etablissements de la Compagnie de Jésus et ses développements jusqu'à la fin du règne d'Albert et Isabelle*, II (Brussel, 1928) 300.

¹⁴ Zie voor hetgeen volgt E. Put, *De deyne scholen. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen katholieke reformatie en Verlichting* (Leuven, 1990) 150-153 en 208-211.

¹⁵ Dekker, *Het verlangen naar opvoeden*, 67-69.

¹⁶ Zie *infra*.

¹⁷ Achtergrondinformatie bij Frutsaert, *De R.-K. catechisatie in Vlaamsch België* en E. Germain, *2000 ans d'éducation de la foi* (Parijs, 1983).

¹⁸ Zie G. Bellinger, *Der Catechismus Romanus und die Reformation. Die katechetische Antwort des Trienter Konzils auf die Haupt-Katechismen der Reformatoren* (Paderborn, 1970).

In de bisdommen Kamerijk, Namen en Luik werd de *Catéchisme ou Sommaire de la doctrine chrestienne* (Cambrai, 1617) van de jezuïet Guillaume Marc het officiële leerboek. Het is pas na het derde provinciaal concilie van Mechelen in 1607 dat er een ‘Mechelse’ eenheidscatechismus gekomen is, van de hand van de jezuïet Ludovicus Makebljide (1609), in 1623 herzien door diens confrater Willem De Pretere. Dit handboek kende een aantal aanpassingen, maar bleef in essentie tot een heel eind in de twintigste eeuw in gebruik.²⁰ De beknopte versie behandelde op een zestiental bladzijden de voornaamste geloofspunten. De ‘grote’ catechismus, bestemd voor de catechisten en collegeleerlingen, was volgens hetzelfde stramien opgebouwd, maar was veel breedvoeriger. Naast deze specifieke handboeken bestond er voor het volksonderwijs nog een heel gamma devote schoolliteratuur: oudtestamentische verhalen, zoals *De Historie van den Ouden ende Jongen Tobias(...)*, *De historie van den koninglijken propheet David(...)* naast handboekjes als *De kleynne christelijke Academie*, *Den Spiegel der Jonckbeyd*, het *Cabinet der Christelycke Wijsheyt*, enz.²¹ Ook liedboekjes met catechetische inslag, zoals *Het Prieel der Gheestelycke Melodie* (1609) kunnen in dit verband vermeld worden.

De onderrichting in de zondagsschool en de catechismusles verliep meestal volgens een vast stramien. Nadat een aantal gebeden gezamenlijk was opgezegd, herhaalde de catechist bondig de vorige les, ondervroeg de leerlingen en besteedde vervolgens aandacht aan een nieuw punt uit de lering.²² Dat werd in de beproefde formule van vraag en antwoord aangeleerd. Het is een didactisch procédé, dat eeuwenlang de grammatica van het godsdienstonderwijs bepaald heeft.

Als we de achttiende-eeuwse critici mogen geloven, was de catechismus van het *ancien régime* van een meedogenloze monotonie. De Mechelse vicaris-generaal Huleu pleitte er voor

dat men niet zal te vreden zyn van synen Catechismus te weten gelyk eenen Papegeay zonder den zelve te verstaen; maer dat men zal zyn uysterste beste doen om hem te begrypen en om daer zede-lessen uyt te trekken.²³

Lag de ambitie om te ‘doen geloven’ erg hoog, in de praktijk zullen vele catechisten wellicht al tevreden geweest zijn als ze de kinderen konden ‘doen nazeggen’, al klinkt dat wel erg minimalistisch.

¹⁹ P.J. Begheyn, ‘The catechism (1555) of Peter Canisius, the most published book by a Dutch author in history’, *Quaerendo*, XXXVI (2006) 51-84.

²⁰ Voor een inhoudelijke benadering, zie M. Gielis, ‘De Mechelse catechismus in dogma- en mentaliteits-historisch perspectief’, *Provincie Antwerpen. Jaarboek van de Provinciale commissie voor geschiedenis en volkskunde* (1991-1992) 113-144 en ‘De leer over natuur, zonde en genade: een lacune in de contrareformatische catechese’, in: Put, Marinus, Storme, ed., *Geloven in het verleden*, 65-87.

²¹ Put, *De cleyne schoolen*, 196-199. De leerkracht las of parafraseerde een passage, waarna hij uitleg verstrekke.

²² Henrivaux, ‘Méthodes catéchistiques aux XVIe-XVIIIe siècles’ biedt heel wat interessante informatie over de gebruikte methode(n).

²³ Geciteerd door H. Storme, ‘Dommer als de staeken zelve. Pastoraal pessimisme over gelovigheid en geloofskennis van ‘het gelovige volk’, in: Put, Storme, Marinus, ed., *Geloven in het verleden*, 219.

Inprenten?

Door liedjes en door het gebruik van beeldmateriaal werd het onderricht aantrekkelijk gemaakt. Tot tweemaal toe (in 1599 en 1618) schafte de provinciaal van de jezuiten de zang af, maar telkens diende hij op deze beslissing terug te komen, naar verluidt omdat het leerlingenaantal hierdoor drastisch terugliep.²⁴ Ook het vertellen van verhalen, niet alleen uit de bijbel maar ook uit heiligenlevens, moest de catechese boeiend maken en afwisseling brengen tussen de dorre en stereotiepe vragen. Critici kloegen dat catechisten al te vaak met onwaarschijnlijke vertellingen en spectaculaire optredens goedkoop succes nastreefden.²⁵

Ook beeldmateriaal werd ingeschakeld. Een van de meest in het oog springende exponenten van de pedagogische overmoed in het vroegmodern godsdienstonderricht is de prentencatechismus, getiteld *De christelycke leeringhe verstaenelycker wyt-geleyt door eene beelden-sprake, noodigh soo voor kinders als groote die niet kunnen lesen, gherievigh voor een ieder om beter te vatten ende t'onthouden*, van de hand van Johannes Guilielmus Steegius (1605-1648), in 1647 verschenen in Antwerpen (en herdrukt in Groningen in 1839).²⁶

Titelpagina van Steegius, De christelycke leeringhe... (Antwerpen, 1647)

²⁴ Poncelet, *Histoire de la Compagnie de Jésus*, II, 308.

²⁵ Zie Henrivaux, 'Méthodes catéchistiques aux XVIe-XVIIIe siècles', 76-78.

²⁶ Zie in dat verband: R. Dekoninck, *Ad imaginem: statuts, fonctions et usages de l'image dans la littérature spirituelle jésuite du XVIIe siècle* (Genève, 2005) en J. Muller, 'Jesuit Uses of Art in the Province of Flanders', in: J.W. O'Malley, e.a., ed., *The Jesuits, II, Cultures, sciences and the arts, 1540-1773* (Toronto-Buffalo-Londen, 2006) 113-156.

Elementaire informatie over de context en de oplage ontbreekt, maar wie het boekje in handen neemt, wordt niet alleen gefascineerd door het heldere concept, maar ook door het optimisme dat er van afstraalt. Ongeletterden moeten door aanschouwelijk onderwijs de voornaamste geloofswaarheden leren kennen, de werking van de sacramenten, de bijbelse geschiedenis, de katholieke heilsleer, enz.. Steegius' catechismus is een didactisch instrument waarin de afbeeldingen centraal staan. Het zijn geen plaatjes bij een tekst, zoals zo vaak het geval is. De catechist doet met behulp van de vragen op de linkerbladzijde zijn publiek gericht kijken naar de afbeeldingen op de rechterbladzijde. Het is een beproefd procédé dat in de negentiende eeuw vooral in Frankrijk massaal zal worden toegepast,²⁷ maar dat door Steegius al opmerkelijk vroeg ontwikkeld was. In wezen is het nog altijd terug te voeren op het klassieke vraag-en-antwoord stramien:

Wat beteekent dat goddelijk aensicht, uyt welckes ooghen soo vele straelen komen tot op alle plaetsen? *Antwoord: Dat Godt alles weet, sonder datter iet voor hem kan verborghen blijven, oock niet de minste gedachte.*

Illustratie van het citaat uit Steegius

Het is uiteraard al langer bekend dat jezuïeten in de zeventiende eeuw op een ingenieuze manier met beeldmateriaal omgingen. Er zijn tal van andere publicaties die op een gelijkaardige manier van prenten gebruik maakten: de *Veridicus christianus* van

²⁷ Zie I. Saint-Martin, *Voir, savoir, croire. Catéchismes et pédagogie par l'image au XIXe siècle* (Parijs, 2003).

Johannes David, de *Imago primi saeculi* uit 1640, maar ook wetenschappelijke tractaten, emblematacollecties in de colleges, enz.. Kunsthistorici hebben deze en andere prenten vroeger al bestudeerd, zonder dat ze daarom altijd in een bredere context geplaatst werden. Zij zien de artistieke kwaliteit van de gravures, de techniek die aan almanakken ontleend wordt, de iconologische tradities. De manier waarop deze prentencatechismus binnen de barokke 'inkleding' van het catechismusonderwijs gefunctioneerd heeft, is niet gemakkelijk te duiden. De jezuïeten waren meesters in het insceneren van groots opgezette catechismuswedstrijden, waarna de beste leerlingen tijdens plechtige prijsuitreikingen met veel omhaal gevierd werden. Het gebruik van beeldmateriaal op een gestructureerde, maar toch kindvriendelijke en appellerende manier past perfect binnen die aanpak. Doen geloven wordt op die manier: doen zien, inprenten, in de letterlijke betekenis van het woord. Ik ervaar in dit soort materiaal een zeer sterke visuele retoriek, een zeer uitgesproken didactische opstelling, maar tegelijkertijd ook iets wat misschien nog best als 'pedagogische overmoed' kan omschreven worden.

Doen gehoorzamen?

Ging er van het beeldmateriaal dat de jezuïeten gebruikten een sterke aantrekkingskracht uit, er werd ook minder zachte dwang aangewend om de kinderen naar de lering te krijgen. Vooral onmiddellijk na 1585 en rond 1630 zijn er in verscheidene steden pogingen ondernomen om een soort zondagse schoolplicht in te voeren. Kinderen die tijdens de week niet naar school gingen, werden verplicht om op de dag des heren de onderrichtingen bij te wonen. De klassieke stok achter de deur was de bedreiging met inhouding van steun vanwege de armentafel. De schoolmeesters, die in de catechismus aanwezig waren, dienden in dat verband absentielijsten bij te houden. Op vele plaatsen mocht er ten tijde van de zondagsschool niet op straat gespeeld worden. In Antwerpen werd er zelfs gepatrouilleerd door agenten die de spijbelaars van de straat moesten plukken. Pogingen om aan dergelijke maatregelen een steviger wettelijke basis te geven, mislukten.²⁸ Ook daar botste de katholieke hervorming tegen de grenzen van het maatschappelijk haalbare. Het doet denken aan de ambitie van de Milanese aartsbisschop Carolus Borromeus die een soort van kerkelijke politiemacht wilde oprichten om zijn hervormingsprogramma indien nodig met geweld af te dwingen.²⁹

Uiteraard kan dit catechisatieproject ook gezien worden als een onderdeel van een breder beschavings- en disciplineringsoffensief. De catechese is een belangrijk instrument in het proces dat Delumeau als culpabilisering heeft omschreven. Ook in Steegius' prentencatechismus wordt een indrukwekkende catalogus van zondigheid verbeeld: de zeven hoofdzonden, de vier wraakroepende zonden, de zes zonden tegen de heilige geest, de negen vreemde zonden, enz... 'Doen geloven' was uiteraard vaak in grote mate 'doen gehoorzamen.'

²⁸ Zie bijvoorbeeld A. Lottin, *Lille, citadelle de la Contre-Réforme (1598-1668)?* (Duinkerke, 1984) 187-204; R. Castelain, *De mentaliteit van boeren en burgers in Oudenaarde en zijn kasselrij (15de-18de eeuw)* (Oudenaarde, 1987) 143-144 en Put, Pauwels, 'Het fundament van eene welgeregelde republiek', 15-17.

²⁹ B. Lenman, 'The limits of Godly discipline in the Early Modern Period with particular reference to England and Scotland', in: K. von Greyerz, ed., *Religion and society in Early Modern Europe, 1500-1800* (Londen, 1984) 127.

De vraag naar de impact

Gerald Strauss heeft in zijn klassieke studie *Luther's house of learning. Indoctrination of the young in German Reformation* de vraag aan de orde gesteld in welke mate de resultaten van het grootschalig catechese-offensief op één of andere manier gemeten konden worden.³⁰ Het antwoord voor de katholieke zuidelijke Nederlanden vertoont opvallende gelijkenissen met wat Strauss voor de Lutheraanse wereld vaststelde.

Uit normatieve bronnen, sterk aangezette zegebulletins van de jezuiten met astronomische leerlingenaantallen is er een nogal beladen beeld van die zeventiende-eeuwse catechese ontstaan. Het is evident dat de receptie en de impact ervan moeilijk in te schatten zijn. In de eerste helft van de eeuw was er behoorlijk wat weerstand tegen godsdienstonderwijs. Sommige ouders vonden dat hun kinderen op die manier hun tijd verbeuzelden.³¹ Meer intrigerend is de vraag of de catechisten zelf geloofden in de haalbaarheid van het catechisatieproject dat hen door Trente werd opgelegd.

De vaststelling dat vele kinderen niet eens de elementaire geloofswaarheden konden verwoorden, hebben katholieke geestelijken over heel Europa gemaakt. De vraag hoeveel goden er zijn, eeuwenlang de meest verraderlijke van alle catechismusvragen, was een dankbaar onderwerp voor menige grap. Het officiële antwoord van de Mechelse catechismus luidde: 'Daer en is maer eenen Godt; soo nochtans dat'er drij Persoonen zijn, te weten den Vader, den Sone ende den heyligen Geest.' De pogingen van de leerlingen om de drievuldigheid een plausibele uitleg te geven, getuigen in elk geval van een grote inventiviteit. In 1624 kloeg de Brusselse pastoor Hendrik Calenus steen en been over zijn ervaringen terzake: sommigen zeggen dat er drie goden zijn; nog anderen vereenzelvigen die met de drie koningen of Abraham, Isaac en Jacob.³²

En als de reproductie dan toch slaagde, bleef 'doen geloven' dan vaak niet beperkt tot 'doen nazeggen'? De Mechelse aartsbisschop de Berghes kloeg er in 1682 over dat '...al-hoe-wel vele weten van woordt tot woordt op te segghen, en begrijpen nochtans, noch en vatten daer den waeren sin niet, soo ende gelijk een Christen mensch behoort.' Bovendien, aldus nog de Berghes, waren vele gelovigen 'van dusdaenighe onverstandigheijt, kortheydt van memorie, traegheyt in het leeren', 'dat men aen de selve met groote langhmoedigheyt dickmaels moet herhaelen, in het kort instampen, ende verklaren de aldernoodighste wetenschappen.'³³ Andere, gelijkaardige klachten wijzen op dezelfde frustratie: 'Sy gaen nae de kerk uyt eene gewoonte, gelijk de beesten nae hunnen stal, zonder eens te peyzen waerom', merkte de Antwerpse landdeken Petrus Verheyen in zijn *Ziele-spy's* teleurgesteld op.³⁴

In de achttiende eeuw werden jeremiades over het geringe niveau van de geloofskennis schering en inslag.³⁵ Misschien was die frustratie niet alleen het gevolg van een gevoel van pedagogisch onvermogen, maar ook van het feit dat de lat steeds hoger werd gelegd. In de eeuw van de Verlichting kwam de nadruk meer en meer op

³⁰ G. Strauss, *Luther's house of learning. Indoctrination of the young in the German Reformation* (Londen, 1978).

³¹ Zie bijvoorbeeld Therry, *De dekenij Roeselare*, 183-184 en Braeken, *De dekenij Herentals*, 157-158.

³² V. Sempels, 'Het catechismusonderricht te Brussel gedurende de contra-reformatie', in: *Miscellanea historica in honorem Alberti de Meyer*, II (Leuven, 1946) 937. Zie voor gelijkaardige voorbeelden: Verberckmoes, 'De catechismusmop', 193-195.

³³ Herderlijke brief, dd. 21 november 1682 (Archief van het Aartsbisdom Mechelen, Onderwijs, I.9).

³⁴ Geciteerd door Storme, 'Dommer als de staeken zelve', 213.

³⁵ Zie onder meer Henrivaux, 'Méthodes catéchistiques', 66.

de moraal te liggen. Ook het accent op ervaringsgericht onderwijs, dat verder gaat dan reproductie is zeer opvallend. Een handleiding, die ca. 1788 geschreven werd in het kader van de hervorming van het volksonderwijs in de Oostenrijkse Nederlanden, bevat in dat verband de volgende aanbeveling:

Tous les mots, toutes les expressions du catéchiste doivent être à la portée des enfants. Il ne suffit pas de faire apprendre par coeur des demandes et des réponses, mais il faut encore que le catéchiste instruisse les enfans par manière de conversation pour cultiver leur esprit, pour entretenir continuellement leur attention et pour éclaircir autant qu'il est possible tout ce qu'ils savent par coeur.³⁶

Het geloofsondericht in de vroegmoderne katholieke kerk zat voortdurend geprangd tussen pedagogische overmoed, die niet alleen in teksten, maar ook in de beeldentaal van iemand als Steegius te lezen valt, en anderzijds een vorm van – soms misschien jansenistisch geïnspireerd – pastoraal pessimisme. Naast predikatie heeft ook de catechese een grote rol gespeeld in de gedaanteverandering die de katholieke kerk in de Zuidelijke Nederlanden tussen het midden van de zestiende en het einde van de zeventiende eeuw ondergaan heeft. Die catechese kende een specifieke vormtaal, gekenmerkt door een gestandaardiseerd handboek met een klassiek vraag/antwoord opzet, een monopoliepositie, een gespecialiseerd kerkelijk kader en een barokke inkleding, waarin beeldmateriaal een belangrijke, maar niet altijd gemakkelijk te duiden rol speelt. Die vormgeving werd na een relatief lange incubatieperiode in het midden van de zeventiende eeuw vastgelegd en is pas in een relatief recent, post-conciliair verleden bijna geruisloos verdwenen.

De impact ervan mag dan ongrijpbaar zijn, de catechismus was in elk geval één van de hefboomen die niet alleen het beeld van de priester, maar ook dat van de gelovige ingrijpend veranderd hebben. Met alle macht wilde de katholieke kerk de man en de vrouw in de straat doen geloven. Het zielenheil, zowel van de herders als van de kudde, werd afhankelijk gemaakt van de mate waarin deze doelstelling werd gehaald. Op de vraag of er vele onwetenden onder de christenen waren, antwoordde de reeds aangehaalde Petrus Verheyen: 'Ja, en 't is te vreezen dat er om die onwetentheyte vele zullen verloren gaen.'³⁷ Aartsbisschop Van der Burch herinnerde zijn pastoors in het midden van de zeventiende eeuw wel erg radicaal aan hun plicht om godsdienstonderwijs te geven:

Je dis aussi à tous ceux d'entre vous qui ne nourrissent pas leur troupeau du pain de la parole: vous êtes des homicides... Si celui-là est homicide et mérite la mort, qui laisse mourir de faim son enfant, comment ne seriez-vous pas homicides en nourrissant pas les âmes dont vous êtes chargés et les laissant mourir de la faim spirituelle.³⁸

³⁶ M. De Vroede, *Het plan tot reorganisatie van het volksonderwijs in de Nederlanden onder Jozef II* (Brussel, 1999) 155.

³⁷ Geciteerd door Storme, 'Dommer als de staeken zelve', 212.

³⁸ Geciteerd door A. Lottin, *Lille, citadelle de la Contre-Réforme (1598-1668)* (Duinkerke, 1984) 201-202.

Die hoge inzet verklaart misschien iets van de ontnuchtering en het gevoel van pedagogisch onvermogen, maar anderzijds ook iets van het soms onwrikbare geloof in de maakbaarheid van de gelovige mens.

Dr. Eddy PUT (1959) is werkleider-geaggregeerde bij het Rijksarchief te Leuven en deeltijds hoofddocent aan de Katholieke Universiteit Leuven.

La fabrication d'honnêtes hommes.

Of hoe Maria-Theresia voorbeeldige burgers wilde boetseren in de colleges van de Oostenrijkse Nederlanden (1777-1789)

D. LEYDER

Inleiding

'Aujourd'hui, le mot 'éducation' est sur toutes les lèvres, c'est devenu le cri général de l'Europe entière...' Zoals een Franse toeschouwer rond 1780 terecht opmerkte, werd in Verlicht Europa onnoemelijk veel gepraat en geschreven over opvoeding en onderwijs. Iedereen leek er wel iets over te zeggen te hebben; en iedereen leek dat ook kenbaar te moeten maken. De vloedgolf aan kritische essays, reflecties en apologieën die het Avondland toen overspoelde, kreeg in geen tijd de kenmerken van een waar literair genre.¹

Haast al die *discours* waren doordrenkt van pedagogisch optimisme. Steunend op John Lockes ideeën omtrent de blanke, vlekkeloze geest van pasgeboren kinderen en op de daarbij horende sensualistische theorieën omtrent kennisverwerving werd opvoeding tot de meest gewichtige factor verheven in de ontwikkeling van de mens.² Claude-Adrien Helvétius, die deze redenering tot het uiterste dreef, poneerde in zijn postuum verschenen *De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation* (1772) zelfs dat de mens – geboren zonder aanleg, zonder karakter of ideeën – louter het product was van zijn opvoeding ('l'homme n'est vraiment que le produit de son éducation').³

In de Oostenrijkse Nederlanden deelde men het Verlichte geloof in de maakbaarheid van de mens ten volle. Tegelijk deelde men er de overtuiging dat de toen in verschillende landen noodzakelijk geachte maatschappelijke transformatie – in termen van orde, samenhang en harmonie – best op gang gebracht kon worden door zich toe te spitsen op de vorming van de jeugd ('pour réformer les mœurs d'une nation, il faut commencer par former celles de la jeunesse').⁴ In wat volgt staat dit pedagogisch optimisme, op micro- én op macroniveau, centraal. Enerzijds zal namelijk uit de

¹ D. Julia, 'Les recherches sur l'histoire de l'éducation en France au siècle des Lumières', *Histoire de l'éducation*, I (1978) 27; *Idem*, 'Une réforme impossible: le changement des cursus dans la France du XVIIIe siècle', *Actes de la recherche en sciences sociales*, XLVII-XLVIII (1983) 53-76; M. Roggero, 'Éducation', in: V. Ferrone, D. Roche, ed., *Le monde des Lumières* (Parijs, 1999) 239-245 [= vertaling van *L'Illuminismo. Dizionario storico* (Rome, Bari, Madrid, 1997)].

² John Locke, *Some thoughts concerning education* (1693); Etienne Bonnot de Condillac, *Essai sur l'origine des connoissances humaines* (1746).

³ Roggero, 'Éducation', 239-240; J.-C. Caron, 'Les jeunes à l'école: collégiens et lycéens en France et en Europe (fin XVIIIe-fin XIXe siècle)', in: G. Levi, J.-C. Schmitt, ed., *Histoire des jeunes en occident*, II, *L'époque contemporaine* (Parijs, 1996) 145-247; J. Black, R. Porter, ed., *A dictionary of eighteenth-century history* (Londen, 2001) 172-173, 322.

⁴ [F.J. Derleyn] *Réflexions sur l'éducation de la jeunesse sur-tout aux Pays-Bas autrichiens, tirées en grande partie des meilleurs auteurs* (Luik, 1788) §1.